

A mondat mint többdimenziós hálózat* Magyar-angol összehasonlító elemzés

A tanulmány két fő részre tagolódik, első fele a szerző magyar mondatelemzéseinek (l. pl. Imrényi 2009) egy továbbfejlesztett változatát ismerteti. A javaslat a kognitív nyelvészet és a függőségi nyelvtanok összehangolásával a mondatot szimbolizált jelentésviszonyok többdimenziós hálózatoként jellemzi. Az első dimenzió a hagyományos mondatrésztviszonyokat tartalmazza, míg a második a kidolgozó, kiterjesztő és korlátozó viszony-, illetve művelet-típusokat különbözteti meg. Az elemzés tartalmi és technikai szempontból is több újdonságot hoz a korábbi publikációkhoz képest. Ezután a cikk második fele a kulcsfogalmak angol nyelvészeti alkalmazását kísérli meg, és az alany-segédige inverziót Goldberg (2006) és Langacker (2010) nyomán a mag komponens alapbeállítás szerinti funkcionális tulajdonságaitól való eltérés jelölőjeként értelmezi.

Kulcsszavak: függőségi nyelvtan, többdimenziós hálózat, fordított szórend (inverzió), forma-jelentés párok, mag komponens (existential core), alapbeállítás (baseline)

1. Bevezetés

Tanulmányom célja magyar mondat szerkezeti elemzések bemutatása és az angol nyelv egy központi jelenségének magyarázatára való kiterjesztése. Ez a jelenség az alany-segédige inverzió (subject-auxiliary inversion, SAI), amelyről régóta feltételezem, hogy funkcionális szempontból a magyar igekötő-ige inverzió rokona, azaz háttérben a jelentés szerveződésének hasonló tényezői állnak. E feltételezést Goldberg (2006) és Langacker (2010) olvasása is megerősítette, akik az SAI olyan elemzését javasolják, amely a lényegyet tekintve egybevág a magyarról szóló, s a maihoz hasonló formában először Imrényi (2007)-ben publikált javaslataimmal. Jelen cikk alkalmas arra, hogy egyrészt magyar mondat szerkezeti, főként szórendi elemzéseimet egy továbbgondolt formában közöljem, másrészt a nyelvek és nyelvészeti elemzések közötti affinitásokkal is erősítsem azok hitelét.

A dolgozat 2. részében a magyarra javasolt „többdimenziós” mondatleírást ismertetem, számos újdonsággal a korábbi publikációkhoz képest (Imrényi 2007, 2009, 2010). A 3. rész a kialakított fogalmakat és ábrázolási módszert az angol SAI elemzésére alkalmazza, építve Goldberg (2006) és Langacker (2010) gondolataira. Végül a 4. részben összefoglalom a javaslatokat.

---

* A kutatáshoz a szerző TÁMOP-pályázata is hozzájárult. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg, a támogatási szerződés száma TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003. Szintén ezúton köszönöm meg a tanulmány két lektorának, Varga Lászlónak és Péteri Attilának az alapos olvasást és a segítő megjegyzéseket. Minden hibáért és pontatlanságért egyedül a szerzőt terheli felelősség.

2. A magyar mondat hálózatelvű megközelítése

A magyar mondat szerkezetnek több versengő megközelítési módja létezik, ezek közül a hagyományos (Keszler szerk. 2000) és a generatív leírás (É. Kiss 1998a, 2006a) már hosszabb múltra tekinthet vissza, és eredményei széles körben ismertek. A kognitív nyelvészet magyar mondattani (mondatszematikai) alkalmazása később jelentkezett, és a struktúra leírásában főként a komponensszerkezetek integrációjának langackeri modelljére támaszkodik (vö. Tolcsvai Nagy 2005). Saját kutatásomban a kognitív háttérfeltevéseket a függőségi nyelvtanok szemléletével egyeztetem össze, és egy átfogó modell kidolgozására törekszem. Ennek fő tézisei az alábbiak.

- (1) A mondat **szimbolikus szerkezet**, amelyet forma-jelentés párok rendszerében kell leírni. Forrás: konstrukciós nyelvtanok, ideértve Langacker (1987, 2008) kognitív nyelvtanát is.
- (2) A struktúra megértésében nem az összetevős szerkezeti elemzést, hanem a **függőségi nyelvtanok** (l. Tesnière 1959, Mel'čuk 1988, Hudson 2007 stb.) szemléletét követem. A „Hogyan rakjuk össze a szavakat kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká?” típusú kérdés helyett (vö. É. Kiss 2006a: 110) azt vizsgálom, hogy az elemi (kb. szóalaki) egységek milyen viszonytípusokba rendeződve alkotnak hálózatot.
- (3) Az elemi egységek közötti viszonyokat – (1) alapján – szimbolikusnak tekintem, azaz olyan jelentésviszony-típusoknak, amelyek a formai oldalon meghatározott jelölő eszközökkel társulnak (morfológia, szórend, prozódia). Langacker (pl. 2001) nyomán azt feltételezem, hogy az alany és a tárgy is megragadható szemantikai síkon. Ugyanakkor Croft (2001) felfogását követve a globális (konstrukció-független) és univerzális (nyelvfüggetlen) kategóriák helyett a konstrukció- és nyelvfüggő meghatározásokat tartom jobb kiindulópontnak. Például az „alany” globális és univerzális kategória helyett a „magyar tranzitív cselekvő ige alanyának” szemantikai vizsgálata jelent biztosabb empirikus alapot, amelyhez képest másodlagos a konstrukciók és nyelvek fölötti általánosítások megfogalmazása. Az e cikkben közölt ábrákon az egyszerűség kedvéért megmaradok az A (= 'alany') címkénél.
- (4) A viszonyok **többdimenziós** hálózatot alkotnak, azaz a csomópontok kapcsolatait több szempontból is jellemezni lehet (l. Debusmann et al. 2004: 2). Analóg példaként egy családi vállalkozásra gondoljunk, amelyben a személyközi viszonyok a rokonsági és a munkatársi kapcsolatok mentén is leírhatók.
- (5) A mondat szimbolikus szerkezete a **mag-periféria** elven, illetve az **alapbeállítás** szerinti és az attól eltérő forma-jelentés párok megkülönböztetésén alapul (vö. Langacker 2010). Azt feltételezem, hogy a prototipikus igei alapú magyar mondatoknak van egy központi mag komponensük, amely alapbeállítás szerint a tagmondatot sematikus képviseli, és formai, valamint funkcionális tulajdonságok együttállását mutatja. Formai oldalon idetartozik az igező + ige sorrend és a jelöletlen kijelentő mód, funkcionális szempontból pedig a pozitív polaritás és a kijelentő beszédcselekvés-érték. A mag alapbeállítás szerint egy elemi jelenet időbeli megvalósulását kifejező sematikus pozitív kijelentő mondat. Az e funkciótól való eltéréseket formai oldalon jelölni kell. Ebben a morfológia (pl. felszólító módjel),

- (8) a. János elutazott Párizsba.
 b. Elutazott Párizsba.
 c. Elutazott.
- maximális kidolgozás, minimális hagyatkozás a kontextusra
 ↓ ↑
 redukció kidolgozás
 ↑ ↓
 minimális kidolgozás, maximális hagyatkozás a kontextusra

Hogy a beszélő a kidolgozás melyik fokát választja, az döntően azon múlik, hogy a hallgatónak milyen tudásállapotot tulajdonít, miközben a legkisebb erőfeszítés elvéhez és az érthetőség követelményéhez egyszerre igazodik. Ha a kontextusból nyilvánvaló, hogy Jánosról van szó, és szintén ismert (vagy esetleg irreleváns) az úticél, akkor (8c) az optimális (pl. a *Hol van János?* kérdésre válaszolva); ellenkező esetben nagyobb részletezésre van szükség.

Ha egy mondat a protoállításon kívül csak kidolgozó bővítményeket tartalmaz, akkor szórendje rugalmas, hangsúlyozása pedig egyenletes (vö. a *Zsuzsi tegnap felhívta Marit, Tegnap felhívta Zsuzsi Marit, Marit felhívta tegnap Zsuzsi* típusú példákat).¹ Az ilyesfajta hálózatban a kapcsolatok feltehetően közel egyforma erősségűek. Az egyes kifejezések az alapbeállítás szerinti funkcionális és formai tulajdonságaikat mutatják (pl. szó eleji hangsúly), és az eltérő aktivációs sorrendek a profilált esemény (a „who-did-what-to-whom”, l. Tomasello 1998: xvi) szempontjából hasonló jelentésszerkezethez vezetnek.

A kidolgozást mint szintagmatikus viszonyt a függőségi ábrán külön nem jelölöm, csak a hálózat második dimenziójában vele szembenálló viszony-, illetve művelettípusokat. Az egyik ezek közül a **kiterjesztés**, amely a mag komponens kontextuális alkalmazását bővíti egy halmaz elemeihez vagy egy skála normál értékéhez képest. Például ha a beszédpartnernek előzetes tudásában szerepel (8a) érvényessége, akkor a (9)-es mondat az *elutazott* protoállítás kontextuális alkalmazását bővíti egy újabb alanyi referenssel.² A kiterjesztő bővítményt félkövér kiemelés jelzi. A szándékolt hangoztatás szerint a **Péter is**-re nagyobb nyomaték esik, mint az igére.

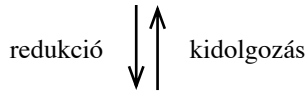
- (9) **Péter is** elutazott Párizsba.

A kiterjesztő jelentésvizony eltér a pusztá kidolgozástól, és olyan új információt hoz a diskurzusba (az ismert és az új tudáselemek összekapcsolásával), amely miatt a tagmondat ellenáll a mag komponensre való redukciónak. A (10a) mondat jelentését például inkább a kiterjesztő elem fejezi ki sematikusán (l. (10b)), mintsem az *elutazott*.

¹ Elemzésemben az ige vonzatait és szabad bővítményeit egyaránt a mag komponens kidolgozóinak tekintem, tehát például a *tegnapot* is kidolgozónak tartom (az alaptag morfológiai szerkezetében a múlt idő jele felel meg neki). Ez az álláspont eltér Langackerétól, aki a vonzatok (*complements*) és a szabad bővítmények (*modifiers*) között dichotomikus különbséget feltételez: előbbieket az alaptagjuk kidolgozói, utóbbiak esetében viszont épp ellenkezőleg, az alaptag dolgozza ki a bővítmény egyik alstruktúráját (vö. Langacker 2008: 321). Magam úgy látom, hogy inkább fokozati különbség van vonzatok és szabad bővítmények között, ami egységesebb kezelésüket indokolja. Ugyanakkor én is feltételezek ellenkező irányú kidolgozó viszonyt a mag komponens és egyes bővítmények között, csak nem a szabad bővítmények, hanem az operátorok esetében (l. alább).

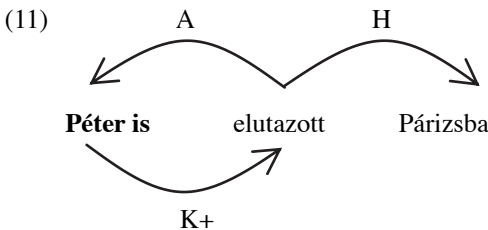
² Vö. Kicska (1891)-ben az „összefoglaló kifejezés” kategóriáját és a művelet meghatározását: „valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalok valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen” (i. m. 297, idézi É. Kiss 2006b: 444).

- (10) A: Hol van János?
 B: Elutazott.
 A: És Péter?
 B: a. **Ő is** elutazott.
 b. **Ő is**.

Másképp fogalmazva, a kiterjesztés már **típusváltó** művelet. Egyúttal pedig – (3)-mal összhangban – szimbolikus kategória is, mivel a kiterjesztő kifejezés és a mag komponens jelentésvizonyával a formai oldalon sajátos szórendi és prosódiai mintázat társul. A kiterjesztő kifejezés a rá leginkább jellemző konstrukcióban közvetlenül megelőzi a mag komponenset, és erősebb nyomatókat kap annál, ugyanakkor jelenléte nincs hatással utóbbi elemeinek (pl. igekező és ige) sorrendjére. Pozitív kijelentő magmondatra (protoállításra) épülő séma esetén, mint láttuk, egyes szórenddel találkozunk (*Péter is elutazott*). A felszólító értékű mag komponens fordított szórendje viszont – ahol az inverzió feltevésém szerint a kijelentő funkciótól való eltérés jelölője – természetesen kiterjesztés esetén is fennmarad (*Pétert is hívd fel!*).

Korábban már láthattuk, hogy az alaptag-bővítmény viszonyok redukciójával az alaptaghoz (mondat esetén az abszolút fölérendelt taghoz vagy gyökércsomópont) jutunk (l. a (8) példát). Mivel a kiterjesztő kifejezés és a mag komponens kapcsolatát pedig az előbbire lehet redukálni (vö. (10b)-t), ezért őt a hálózat második dimenziójában (D2-ben) a mag komponens fölérendelt csomópontnak tartom. Emellett azzal a terminológiai megkülönböztetéssel élek, hogy míg D1 kapcsolattípusait mondatrésztviszonyoknak, addig a D2-höz tartozó, az ábrán is jelölt viszonyokat – határozott műveleti jellegük alapján – operátor-oparandum viszonyoknak nevezem.³ A kiterjesztés címkéje a K+.

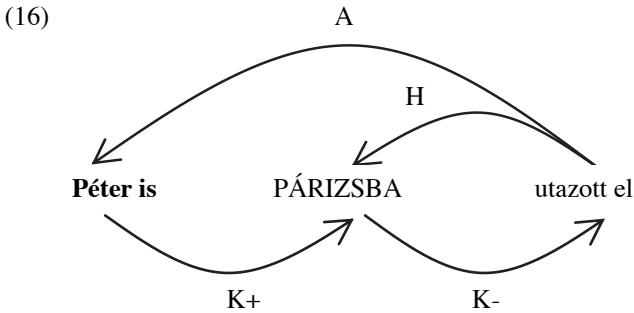
Végül a kidolgozástól és a kiterjesztéstől egyaránt elkülönül egy meglehetősen heterogén elemcsoport viszonya a mag komponenshez (szokásos jelük a szakirodalomban a nagybetűs írásmód):

- (12) a. KI utazott el Párizsba?
 b. JÁNOS utazott el Párizsba.
 c. RITKÁN utazik el János Párizsba.

³A generatív nyelvtantól eltérően itt nem a formális logika operátorfogalmával dolgozom (noha a jelölés szempontjából vannak átfedések). Ehelyett olyan esetekre alkalmazom, amikor egy potenciálisan önálló közlést (jellemzően állítást) kifejező tagmondatszakaszon önállóságát elvesztve egy magasabb rendű kognitív műveletnek rendelődik alá. Például egy igekezős ige állítmányi szerepben alkalmas önálló közlés kifejezésére, de például kiterjesztés vagy tagadás esetén konceptuálisan függő helyzetbe kerül. Minderről bővebben l. Imrényi 2011: 138ff.

A kétféle megformálás között hasonló a paradigmaticus viszony, mint amit korábban (8a,b,c)-ben és (10a,b)-ben láttunk. Ahogyan az ún. semleges mondatokat (pl. (8a)-t) a mag komponensük tudja sematikusan képviselni, úgy a bal periférián operátor(oka)t tartalmazó tagmondatszakaszokat a bennük szereplő (legkülső) operátor. Ezen összefüggés miatt azt feltételezem, hogy a *PÁRIZSBA utazott el* tagmondatszakasszal viszonyba kerülni egyenértékű azzal, ha a *PÁRIZSBA* korlátozó operátorral létesül kapcsolat. Mint az (15a,b)-ből is kiolvasható, az *utazott el* voltaképpen csak a *PÁRIZSBA* egyik alstruktúrájának (nevezetesen az operandumának) a kidolgozója. A javasolt ábra ezért a következő.

Az eltérő elméleti kiindulópont ellenére az elemzés részben hasonló intuíciót tükröz, mint azok a generatív modellek, amelyekben a fenti mondat egy kvantor alaptagú kifejezésnek tekintendő (QP / KvantorP), s ennek komplementumában – a Kvantor alaptag bővítményeként – egy főkuszos kifejezés (FókuszP) jelenik meg (vö. pl. É. Kiss 1998a: 53, Bartos 2000: 663). Azonban míg az összetevős szerkezeti elemzés az elemi és komplex egységek közötti rész-egész viszonyokra összpontosít, az elemek közvetlen szintagmatikus kapcsolatait pedig csak implikálja, addig a függőségi leírás éppen ez utóbbiakat helyezi előtérbe (l. Hudson 2007: 121). Ezáltal egy hálózatelvű modell jön létre, amely egyrészt pszicholingvisztikai szempontból előnyösebbnek látszik, másrészt nagyfokú egyszerűsítést is eredményez, hiszen a függőségi elemzés jóval kevesebb csomóponttal ábrázolja ugyanazon mondat szerkezetét.

Összefoglalásul, ebben a részben a magyar mondat többdimenziós megközelítésére tettem javaslatot.⁵ Az első dimenzió a hagyományos mondatrészviszonyokat tartalmazza, azaz például az igei állítmány alanyi, tárgyi és határozói bővítményeit különbözteti meg. A második dimenzió ezzel szemben a kidolgozó, kiterjesztő és korlátozó kifejezések között tesz különbséget, ahol utóbbi két elemcsoport az ábrán is jelölt operátorviszonyt létesít a mag komponenssel vagy más operandummal. Az elemzés fontos kiindulópontja a mag komponens alapbeállítás szerinti pozitív polaritásának és kijelentő beszédcselkvés-értékének feltételezése és az az elv, hogy az ettől való funkcionális eltéréseket a formai oldalon (morfológiai, szórendi és/vagy prozódiai eszközökkel) jelölni kell.

3. Az angol alany-segédige inverzió magyarázata

Mint korábban említettem, szükségesnek látom a nyelv- és konstrukciófüggő kategóriák elismerését. A szimbolikus szerkezetek vizsgálata nem követeli meg azt, hogy a szemantikai pólust

⁵ Ezek közül csak két dimenziót szemléltettem; a harmadikat a topik-komment viszony elemzése igényelheti.

globális és univerzális kategóriákkal írjuk le, ahogyan a formai póluson is természetesnek vesszük a nyelvfüggő sajátosságokat. Ugyanakkor a változatosságnak határai vannak, amelyek a kognitív nyelvészet szerint az emberi faj közös fiziológiai sajátosságaival (*embodiment*), fajra jellemző társas kognitív képességeivel, illetve a környezettel való interakció (részben külső) adottságaival függenek össze.

Ami az alkalmazott modellt illeti, a felsorolt tézisek lényegét (forma-jelentés párok, többdimenziós hálózat, mag-periféria elv, alapbeállítástól való eltérés jelölése stb.) univerzális érvényűnek tekintem. Arra számítok tehát, hogy más nyelvek jelenségeinek magyarázatában is felhasználhatók. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy az előző részben javasoltakat az angol alany-segédige inverzió magyarázatában mozgósítsam. Nem törekszem azonban megközelítőleg sem teljes áttekintésre, inkább néhány olyan példát vizsgálok csak, amelyek az összehasonlító elemzés számára a leginkább kínálkoznak. Nézzük először az alábbi mondatokat.

- (17) John has gone to Paris.
 János AUX megy-PAST.PART. -ba Párizs
 'János elutazott Párizsba'
- (18) a. Has he gone to Paris?
 AUX 3SG.MASC. megy-PAST.PART. -ba Párizs
 'Elutazott Párizsba?'
- b. Where has he gone?
 hová AUX 3SG.MASC. megy-PAST.PART.
 'Hová utazott el?'
- c. Never has he gone to Paris before.
 soha AUX 3SG.MASC. megy-PAST.PART. -ba Párizs korábban
 'Korábban soha nem utazott még Párizsba'
- d. Had he gone to Paris, ...
 AUX 3SG.MASC. megy-PAST.PART. -ba Párizs
 'Ha elutazott volna Párizsba, ...'

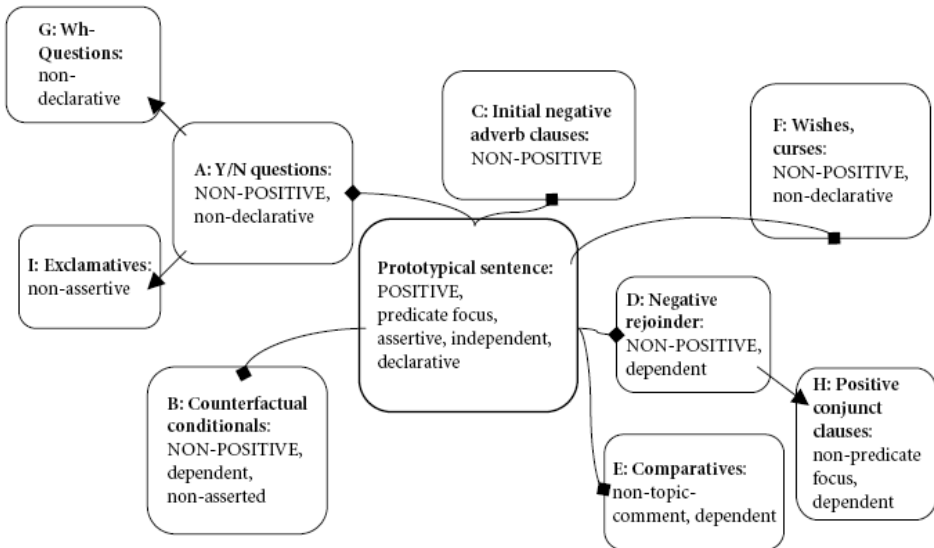
Egyértelműnek látszik, hogy a példák megengedik a magyarra javasolt elemzés adaptálását. Az alany és a segédige eszerint (17)-ben az alapbeállításnak megfelelő sorrendben állnak (hasonlóan a magyar igeekötő + ige mintázathoz), amihez meghatározott funkcionális tulajdonságok társulnak (pozitív polaritás, kijelentő beszédcselekvés-érték). A fordított szórendet az az elv motiválja, hogy az alapbeállítástól való funkcionális eltérést a formai oldalon jelölni kell. Ha a tagmondat nem kijelentő, hanem kérdő értékű (18a,b), ha egy jelenet megvalósulásának állítása helyett kontrafaktuális szituációt ábrázol (18d), vagy ha pozitív helyett negatív polaritású (18c), akkor ennek egyik lehetséges jelölője az alany-segédige inverzió. A mintázatok egy részében az alapbeállítástól való funkcionális eltérés és annak jelölése nem igényli „korlátozó operátor” jelenlétét – vö. (18a)-t és (18d)-t. Máskor viszont a kérdő névmás (18b), illetve a negatív határozó (18c) is döntően hozzájárul annak az értelmezési kontextusnak a megteremtéséhez, amelyben az alany-segédige kapcsolat (mint mag komponens) alapbeállítás szerinti formai és funkcionális tulajdonságai nem érvényesülhetnek.

Az elemzés azonban túl kézenfekvő ahhoz, hogy a kognitív szakirodalomban ne merült volna fel valamilyen formában. Az alábbiakban Goldberg (2006: 166–182) és Langacker (2010) gondolatait foglalom össze röviden, majd arra a kérdésre keresem a választ, hogy miben adhat újat a saját megközelitésem, illetve a magyarral való összevetés.

Goldberg munkáiban alapvető szerepet kap az a belátás, hogy a nyelv konstrukciók hálózata, azaz nemcsak az elemi lexémák, hanem az idiómák, sőt olyan produktív szerkezetek is, mint az okozott mozgást kifejező mintázat (pl. *Pat sneezed the foam off the cappuccino* 'Patricia letüsszentette a habot a kapuccínóról', l. Goldberg 2006: 73), tanult forma-jelentés párok, amelyek egészlegesen sáncolódnak el, és önálló grammatikai státusszal rendelkeznek. Goldberg hangsúlyozza, hogy egy konstrukció jelentése nem vezethető le a részei jelentéséből (pl. az ige argumentumszerkezetéből), hanem saját létjogon tárgya a leírásnak. A fenti mondat nem pusztán a *sneeze* 'tüsszent' ige lexikális jelentésének kibontása, hanem az 'okozott mozgás' jelentésmozzanatát magához a Subj V Obj Obl_{path/loc} formájú konstrukcióhoz kell rendelni.

Az SAI-ról szóló fejezetben Goldberg azt a kognitív nyelvészetben meghatározó felfogást érvényesíti (vö. pl. Wierzbicka 1995: 224), hogy a nyelvben a rendszerszerű formai hasonlóságok szemantikai hasonlóságoknak felelnek meg, a formai különbségek pedig szemantikai különbségeknek. Az inverziós mintázatokat egy radiális kategória részének tekinti, és funkcionális összetartozásukat azzal magyarázza, hogy eltérnek az ún. „prototipikus mondatoktól”. Goldberg ez utóbbiakat olyan tulajdonságokkal jellemzi, mint például a pozitív polaritás, a kijelentő funkció, az állítmányra eső fókusz és az önálló (nem mellékmondati) szerep. Az SAI olyan esetekben fordul elő, amikor egy tagmondat egy vagy több tulajdonságban eltér ettől a prototípustól. Mindezt az alábbi ábra szemlélteti, amelyen a négyzetben végződő összekötő vonalak jelöltségi viszonyokat (kontrasztot) fejeznek ki.

1. ábra. Az SAI konstrukciók hálózata (Goldberg 2006: 177)

Bár kettőnk javaslata igen közel áll egymáshoz, jól látható, hogy Goldberg a tagmondat (a teljes konstrukció) szintjére összpontosít, míg az előző rész magyar mondatelemzése a mag komponens értelmezéséből indult ki. Ez azonban nem szembenállás, csak hangsúlybeli különbség, hiszen a mag komponens értelmezése (az alapbeállítás szerinti pozitív kijelentő funkció érvényesülése vagy ennek hiánya) a tagmondat egészének jelentésére is alapvető hatással van. Mindenesetre kritikaként lehet megjegyezni, hogy Goldberg a konstrukciók belső szerkezetére kevés figyelmet fordít. A segédige polaritással összefüggő szerepére rámutat ugyan az SAI mintázatok formájának a motíválásában (i.m. 178), de nem világos, hogy az illokúciós erővel kapcsolatos szerep

köthető-e magához a segédigéhez. Megítélésem szerint célszerűbb a segédige tulajdonságai helyett az alany-segédige kapcsolat (mint mag komponens) tulajdonságait helyezni előtérbe.

Langacker (2010) is ezt az utat követi, amikor kísérletet tesz az angol szórendi mintázatok magyarázatára. Mint az (5)-ös pontbeli hivatkozás már jelezte, a mag-periféria elvet és az alapbeállítás szerinti, illetve attól eltérő mintázatok megkülönböztetését nála is megtaláljuk: előbbi az *existential core* (egzisztenciális mag), utóbbi a *baseline* (alapbeállítás) fogalmában tükröződik. Ha pedig e kettőt együttesen alkalmazzuk, akkor nagyon közel járunk az előző részben látott mondatelemzéshez.

Langacker egy nyelvi részrendszeren vagy paradigmán belül a legkisebb fogalmi komplexitású elemet nevezi alapbeállításúnak, amely (nélkülözhetetlen) kiindulópontot jelent a többi, bonyolultabb fogalmi szerkezetű rendszertag feldolgozásához. Például a főnevek körében az egyes számú alakok képviselik azt a *baseline*-t, amelyhez képest a többes számúak derivatívnek számítanak, mivel egy külön – a formai oldalon is szimbolizált – fogalmi műveletet igényelnek (vö. Langacker 2010: 7). Ami a mondatok jellemzését illeti, Langacker a kijelentő beszédcselekvés-értéket (i.m. 10) és a pozitív polaritást (i.m. 26) nevezi meg alapbeállításnak, ami egybeesik az eddig ismertetett elemzésekkel.

A következő kérdés, hogy az alapbeállítás szerinti és a derivatív értékek megkülönböztetése csak a tagmondat szintjén érvényesíthető-e, vagy annak valamely komponensében is. Itt lesz szükség az egzisztenciális mag fogalmára, amelyet Langacker a következőképpen vezet be:

„Az elemzés számára alapvető egy olyan funkcionális egység, amelyet a finit tagmondat **egzisztenciális magjának** hívok. A mag az alanyt, az egzisztenciális igét [az időjelet viselő igét vagy segédigét], a polaritást, valamint az illokúciós erőt tartalmazza. Szemantikailag a mag **semantikusan képviseli** a diskurzus tárgyává tett propozíciót” (Langacker 2010: 29; kiemelések az eredetiben).⁶

A következő mondatokban az aláhúzott szakaszok képviselik az egzisztenciális magot, azaz – ahogyan indokoltnak láttam – az alany és a segédige kapcsolata kap grammatikai jelentőséget.

- (19) a. You will, I think, be pleased with the results.
 te fogsz én hiszem lenni elégedett -vel az eredmények
 'Úgy gondolom, elégedett leszel az eredményekkel'
- b. Are they, perhaps, less trustworthy than we thought?
 vannak ők talán kevésbé megbízható mint mi gondoltuk
 'Talán kevésbé megbízhatók, mint ahogyan gondoltuk?'
- c. He did not, apparently, notice that anything was wrong.
 3SG.MASC AUX nem a jelek szerint észrevenni hogy bármi volt rossz
 'A jelek szerint nem vette észre, hogy bármi gond lett volna'
- (Langacker 2010: 30)

Langacker elemzésének számomra legproblematisabb része a harmadik kulcsfogalom, a **lehorgonyzás** (anchoring) használata. A javaslat szerint a lehorgonyzás „az az általános fogalom, amelynek a topik egy alesetét képviseli. Egy lehorgonyzó kifejezés instrukciót ad arra nézve, hogy egy propozíciót milyen tudáskerethez vagy a szituáció melyik vonatkozásához kössük”

⁶ “Basic to the analysis is a functional grouping that I refer to as the **existential core** of a finite clause. The core includes the subject, the existential verb, polarity, and illocutionary force. Semantically, the core provides a **schematic representation** of the proposition being negotiated” (Langacker 2010: 29).

(Langacker 2010: 31).⁷ A topik esetében adekvátnak tartom ezt a jellemzést, és – a topik, illetve az alany között sejtethő szerves kapcsolat miatt – az is indokolt, hogy a pozitív kijelentő mondat alanyát az egzisztenciális mag *default* lehorgonyozójának tartsuk. Nehezebb azonban elfogadni, hogy – mint az alábbi táblázat elárulja – szintén lehorgonyzó kifejezés a *Never has she waited for you* 'Sohasem várt rád' mondat élén szereplő negatív határozó, illetve a *What is she waiting for?* 'Mire vár?' megnyilatkozásban a kérdő névmási bővítmény. A fenti definíció ugyan megenged egy ilyen értelmezést, de ez talán annak köszönhető, hogy túl általános: nehéz olyan mondatrészt elképzelni, amely ez alapján ne tarthatna számot az említett szerepre. Langacker javaslata mindenesetre az, hogy a jelölt szórendű, inverziós mondatok a *default*-tól eltérő lehorgonyzó kifejezés megválasztásával függenek össze (i. m. 33) – kérdéses marad viszont, hogy például a negatív határozók miért alkalmasabbak a lehorgonyzásra, mint a pozitívak.

Clause			
Anchor/Existential Core			Remainder
Anchor	V ₃	Remainder	
<i>She</i>	<i>waited</i>		<i>for you.</i> -
<i>She</i>	<i>didn't</i>		<i>wait for you.</i>
<i>She</i>	<i>is</i>		<i>waiting for you.</i>
<i>She</i>	<i>may</i>	<i>not ever</i>	<i>wait for you.</i>
<i>She</i>	<i>hasn't</i>	<i>ever</i>	<i>waited for you.</i>
<i>Never</i>	<i>has</i>	<i>she</i>	<i>waited for you.</i>
<i>Seldom</i>	<i>did</i>	<i>she</i>	<i>wait for you.</i>
<i>Only then</i>	<i>will</i>	<i>she</i>	<i>wait for you.</i>
<i>What</i>	<i>is</i>	<i>she</i>	<i>waiting for?</i>
	<i>Did</i>	<i>she not</i>	<i>wait for you?</i>
	<i>Hasn't</i>	<i>she ever</i>	<i>waited for you?</i>

2. ábra. Mondatszerkezeti elemzés Langacker (2010: 32)-ben

Javaslatom a fentiek miatt az, hogy az egzisztenciális mag és a *baseline* fogalmának megtartásával, ám a lehorgonyzásra való hivatkozás mellőzésével adjunk számot a mintázatokról. Egy ehhez kapcsolódó módosítással élve csak az alanyt és az egzisztenciális igét, valamint a (gyakran klitikumként a segédigéhez tapadó vagy azzal összeolvadó) tagadószt tekintem az egzisztenciális mag részének, amely alapbeállítás szerint a kijelentő beszédcselekvés-érték és a pozitív polaritás tulajdonságaival rendelkezik. A *she hasn't* jellegű példákban az ettől való eltérés nem jár szórendi átrendeződéssel.

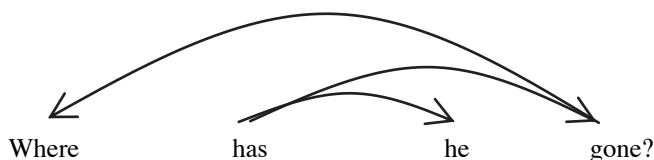
Ebből a nézőpontból a *never* 'sohasem', *seldom* 'ritkán', *what* 'mit' stb. kifejezések **az egzisztenciális magon kívül eső elemek**, amelyek különlegessége, hogy sajátos értelmezési kontextust hoznak létre a mag számára, fölülírva annak alapbeállítás szerinti tulajdonságait. A táblázatban szereplő példákat tekintve: a *never* a *she has* pozitív polaritását, a *what* pedig a *she is* kijelentő beszédcselekvés-értékét „gátolja meg” abban, hogy a tagmondat szintjén is érvényesüljön. Más szavakkal: a kérdő vagy negatív kifejezés jelentése és a mag alapértelmezése konfliktusban áll (vö. a szemantikai egyezés elvét Péter (2008: 5)-ben), s e „párharc” eredményének ikonikus jele az inverzió (l. Imrényi 2009: 368).

⁷ “[Anchoring] can be understood as the general notion with respect to which **topic** represents a special case. An **anchor** is an instruction to interpret a proposition with respect to a particular domain of knowledge or a certain aspect of the situation described” (Langacker 2010: 31).

Végül e tanulmány keretei között arra kell még választ adnunk, hogy milyen függőségi ágrajzzal lehet az érintett mondatokat elemezni. Itt elsősorban a kiegészítendő kérdések, illetve a negatív határozót tartalmazó mintázatok foglalkoztatnak minket, mivel ezekben található olyan bővítmény, amelyet többféle viszonyrendszerben is el kell helyezni. Az egyik kérdés, hogy az egyes dimenziókban mely más elemekhez kapcsolódnak; a másik, hogy ezeket a viszonyokat milyen típusokba sorolhatjuk.

Nézzük a (18b)-ben látott példamondat, a *Where has he gone?* szerkezetét. Az első dimenzió legegyszerűbb elemzése, hogy a *has* segédige az abszolút fölérendelt tag, ennek (alanyi, illetve predikatív) bővítményei a *he* és a *gone*, míg a *where* ez utóbbi direkcionális vonzata. A címkéket az egyszerűség kedvéért mellőztem.

(20)

A (20)-as ágrajzzal azonban az a probléma, hogy megsérti a függőségi nyelvtanok egy többnyire tiszteletben tartott megszorítását, amelyet a **projektivitás** elveként ismer a szakirodalom (Robinson 1970: 260). Ez az elv azt mondja ki, hogy ha egy *a b c* elemsorban *a* és *c* között függőségi viszony van, akkor *b*-nek vagy *a*, vagy *c* (közvetlen vagy közvetett) bővítményének kell lennie. Másképp fogalmazva, tiltás alá esik, hogy egy alaptag bővítménye annak egyik oldalán, e bővítmény saját bővítménye viszont az „eredeti” alaptag másik oldalán szerepeljen. (20)-ban éppen ezt tapasztaljuk, hiszen a *has* bővítménye, a *gone* tőle jobbra, ez utóbbi bővítménye, a *where* viszont tőle balra található.

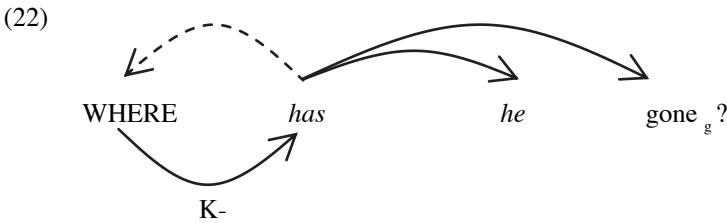
A szakirodalom egy része erre úgy reagál, hogy megengedi a projektivitás elvének megsértését (vö. Nivre (2005: 10) összefoglalását), másik része viszont valamilyen külön eszközzel másfajta ágrajzot szerkeszt, és így orvosolja a problémát. Mi most induljunk el az utóbbi úton, Gross és Osborne (2009) javaslatát követve. A szerzők az elméleti kihívásra az alaptag (*head*) és a régens (*governor*) fogalmának megkülönböztetésével válaszolnak. Egy szónak (mondatrésznek) az a másik szó a régense, amelyik a megjelenését engedélyezi. Alaptagja viszont az a szó, amelyik őt a függőségi szerkezetben közvetlenül dominálja (i. m. 53). A legtöbb esetben a két funkciót ugyanaz a szó látja el, de pl. az angol nem-alanyi kérdő névmást tartalmazó szerkezetekben ez Gross és Osborne szerint nincs így. Példamondatunkban a *where* régense a *gone*, alaptagja viszont a *has*. Külön megszorítás rögzíti, hogy az alaptagnak vagy egybe kell esnie a régenssel, vagy dominálnia kell azt, tehát az ágrajzon csak „emelkedés” következhet be, „súlylyedés” nem (i. m. 53). Ez (20) helyett az alábbi szerkezeti ábrát eredményezi, amely szaggatott vonallal jelzi az „emelkedéssel” létrejött kapcsolatot, és az alsó indexbe tett *g*-vel (=governor) az illető kifejezés régensét.

(21)

A tanulmány 2. részében mondottak azonban az elemzés további finomítását igénylik. A *where* egyfelől tekinthető úgy, mint a *gone* által engedélyezett és a *has* alá tartozó direkcionális vonzat. Másfelől viszont – és szórendjét alighanem ez motiválja – olyan korlátozó operátor is, amely

meggátolja a *he has*-hez kötődő alapbeállítás szerinti tulajdonságok egyikének (a kijelentő beszédcselekvés-értéknek) a tagmondat szintjén való érvényesülését. Ezért az alábbi ágrajzot javaslom:

Az ábrán dőlt betűs szedéssel jeleztem, hogy a *has* és a *he* az egzisztenciális maghoz tartozó elemek. Ugyanakkor a *WHERE* szintagmatikusan csak a segédigéhez kötődik, mivel – mint a magyarról szóló javaslatban már megjelent – egy összetett hálózatrésszel kapcsolatba lépni egyenértékű az alaptagjával (operátor-operandum kapcsolat esetén az operátorral) való viszony kialakításával. A *WHERE* nagybetűs szedése és a korlátozói viszony címkézése már ismerős a korábbiakból. Mivel a negatív határozós mondat elemzése teljesen analóg, ezért bemutatásától eltekintek.

Összegzésül, ebben a részben a magyarra kidolgozott javaslat angol nyelvi alkalmazását kíséreltem meg. Goldberg (2006: 166–182) nyomán az alany-segédige inverzióban a pozitív kijelentő mondatoktól való funkcionális eltérés jelölőjét láttam, ugyanakkor ezt a kontrasztot nem csak a tagmondat szintjén, hanem – Langacker (2010)-et felhasználva – az egzisztenciális mag szintjén is értelmezhetőnek véltem. A langackeri magyarázatban kétségbe vontam a lehorgonyzó kifejezés kategóriájának magyarázó értékét és a kérdő, illetve negatív bővítmények ide sorolását. Ehelyett utóbbiakat a magon kívül eső, annak számára sajátos értelmezési kontextust létrehozó korlátozó operátoroknak elemeztem. Végül Langacker táblázatos (lineáris pozíciókkal dolgozó) ábrázolásmódja helyett az angol kiegészítendő kérdések többdimenziós függőségi elemzésére vállalkoztam, Gross–Osborne (2009), valamint a magyarra vonatkozó észrevételeim nyomán.

4. Összefoglalás, kitekintés

Dolgozatomban a magyar mondat többdimenziós függőségi elemzésére tettem javaslatot, majd a kulcsfogalmakat az angol alany-segédige inverzió magyarázatában igyekeztem felhasználni. Az első dimenzió a hagyományos mondatrésztviszonyokat tartalmazta, azaz például az igei állítmány alanyi, tárgyi és határozói bővítményeit különböztette meg. A második a kidolgozó, kiterjesztő és korlátozó viszony-, illetve művelettípusok között tett különbséget, amelyek eltérő módon és mértékben befolyásolják az alapbeállítás szerint sematikus pozitív kijelentő mondat értékű mag komponens értelmezési kontextusát. Az ábrázolás egyik újdonsága volt az operátorviszonyok feltüntetése a kiterjesztő vagy korlátozó kifejezések és operandumuk között. A magyarban és az angolban is érvényesülni látszott, hogy a fordított szórend a mag komponens alapbeállítás szerinti funkciójától való eltérés jelölője.

Az az elgondolás, hogy a mondatnak nem egy, hanem több szerkezete vagy dimenziója van, s ezek egyidejűleg jellemzik (azaz nem derivációsan függenek össze), a nyelvészeti modellek közül többek között a Lexikai Funkcionális Grammatikában (LFG), valamint a Halliday-féle Funkcionális Nyelvtanban is megjelenik (vö. Halliday 1994: 35). Az itt bemutatott elemzés sajátossága, hogy – Debusmann et al. (2004) *Extensible Dependency Grammar* (XDG) nevű ke-

retéhez hasonlóan – az egyes dimenziók analóg módon szerveződnek, hiszen mindegyik elemi egységek közötti aszimmetrikus viszonyok hálózata. Ugyanakkor a formális és számítógépes nyelvészeti háttérű XDG-vel szemben javaslatomat a kognitív nyelvészethez köti többek között a viszonyok forma-jelentés párokként való megközelítése, illetve – e tanulmányban inkább csak implicit módon – a konstruálás és az interszubjektivitás szerepének elismerése. A további kutatás célja egy minél átfogóbb modell kialakítása a szilárd alapelvek és a makacs nyelvi tények kölcsönhatásában.

Irodalom

- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 3., Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 653–762.
- Croft, William 2001. *Radical construction grammar. Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Debusmann, Ralph – Duchier, Denys – Koller, Alexander – Kuhlmann, Marco – Smolka, Gert – Thater, Stefan 2004. A relational syntax-semantics interface based on dependency grammar. *Proceedings of the 20th international conference on Computational Linguistics*. Geneva, Switzerland. <http://acl.ldc.upenn.edu/coling2004/MAIN/pdf/26-753.pdf>
- É. Kiss Katalin 1998a. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 1–184.
- É. Kiss Katalin 1998b. Identificational focus versus information focus. *Language* 245–273.
- É. Kiss Katalin 2006a. Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 110–148.
- É. Kiss Katalin 2006b. Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. *Magyar Nyelv* 442–459.
- Goldberg, Adele 2006. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Gross, Thomas – Osborne, Timothy 2009. Toward a practical dependency grammar theory of discontinuities. *SKY Journal of Linguistics* 43–90.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An introduction to functional grammar*. 2nd edition. London: Edward Arnold.
- Hudson, Richard 2007. *Language networks. The new word grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Imrényi András 2007. A magyar szórend kísérleti modelljei 2. Tartományok és viszonyok a magyar mondatban. *Magyar Nyelvőr* 430–451.
- Imrényi András 2009. Toward a unified functional account of structural focus and negation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 56 (4): 342–374
- Imrényi András 2010. A dependency-based account of Hungarian structural focus. *Jezikoslovlje* 1–23.
- Imrényi András 2011. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kicska Emil 1891. Hangsúly és szórend. *Magyar Nyelvőr* 292–298.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

- Langacker, Ronald W. 2001. Topic, subject, and possessor. In: Simonsen, Hanne Gram – Endresen, Rolf Theil (eds.): *A cognitive approach to the verb. Morphological and constructional perspectives*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 11–48.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2010. *Substrate, system, and expression: Aspects of the functional organization of English finite clauses*. Megjelenés előtt.
- Mel'čuk, Igor 1988. *Dependency syntax: Theory and practice*. Albany: State University Press of New York.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 1–11.
- Robinson, Jane J. 1970. Dependency structures and transformational rules. *Language* 259–285.
- Tesnière, Lucien 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 27–43.
- Tomasello, Michael 1998. Introduction. A cognitive-functional perspective on language structure. In: Tomasello, Michael (ed.): *The new psychology of language*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. vii–xxiii.
- Wierzbicka, Anna 1995. Adjectives vs. verbs: The iconicity of part-of-speech membership. In: Landsberg, Marge E. (ed.): *Syntactic iconicity and linguistic freezes*. Berlin: Walter de Gruyter. 223–245.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
imrenyi.andras@gmail.com